

Наталія Анатоліївна Бельська,
психологиня, старша наукова співробітниця
відділу діагностики обдарованості,
Інститут обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0003-0697-3973>

Марина Юріївна Мельник,
кандидатка педагогічних наук,
завідувачка відділу діагностики обдарованості,
Інститут обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0001-6581-5129>

УДК 159.9:005.336.2]:378.046-021.68

DOI: [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2023-4\(91\)-17-27](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2023-4(91)-17-27)

РЕСУРСИ ТА ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація.

У статті узагальнено результати дослідження впливу війни на учасників освітнього процесу, проведеного Інститутом обдарованої дитини НАПН України в жовтні 2022 року. Уточнено актуальні потреби учасників освітнього процесу щодо організації навчання в період воєнного стану. З'ясовано особливості реалізації механізмів психологічного захисту респондентів. Висвітлено оцінку часової перспективи учасників освітнього процесу. Описано результати дослідження толерантності до невизначеності.

Ключові слова: учасники освітнього процесу; психологічне благополуччя; воєнний стан.

Понад шістнадцять місяців триває розв'язана російською федерацією війна в Україні. Воєнне вторгнення росії призвело до численних людських жертв, величезних руйнувань, економічних втрат, а також стало причиною низки гострих викликів для освітянської спільноти, учнів та їхніх сімей. Це, зокрема, пряма загроза життю та здоров'ю всіх учасників освітнього процесу, пошкодження та руйнування освітньої інфраструктури, вимушена зміна місця проживання значної частини населення, нерівний доступ здобувачів освіти до навчання тощо [10]. Згідно з даними ЮНІСЕФ, війна в Україні призвела до руйнівних наслідків для дітей у таких масштабах і темпах, яких не було з часів Другої світової війни [1]. Задля дослідження впливу війни на систему освіти України, Інститут обдарованої дитини НАПН України започаткував опитування серед педагогічної спільноти, здобувачів освіти та їхніх батьків.

Першу хвилю опитування було проведено через місяць після початку повномасштабного

вторгнення [8]. Воно мало на меті з'ясування головних запитів і потреб учасників освітнього процесу та їх можливостей навчатися та навчати. У результаті опитування було з'ясовано, що 53,5 % учасників опитування сумніваються у власній безпеці на момент опитування. Утім, через місяць війни більша частина респондентів відновили регулярне навчання, а для більш ніж двох третин опитаних було можливим навчатися (навчати). Щодо власних емоційних переживань на момент участі в дослідженні, респонденти звернули увагу на відчуття занепокоєння за долю кого-небудь, відчуття напруги, тривоги, почуття поваги до кого-небудь. Найменше опитаних були в очікуванні чогось незвичайного і дуже гарного, світлого дива, відчували впевненість, безтурботність, безжурність. Було також встановлено ключові ціннісні пріоритети, які через місяць війни були найважливішими для учасників опитування: підтримка інших (близького кола людей, волонтерів, політиків), власні почуття та переживан-

ня (спокій, зосередженість, турботу про інших), робота чи хобі, релігія. Окрім того, для третини опитаних потенційно була затребуваною професійна психологічна підтримка: зафіксовано зазначені респондентами феномени, що можуть бути проявами впливу травматичних подій: проблеми в міжособистісній взаємодії; труднощі емоційної регуляції; поведінкові та фізіологічні прояви стресу [8].

Другу хвилю опитування було проведено в травні 2022 р. з метою уточнення актуальних потреб учасників освітнього процесу щодо організації навчання та з'ясування їх рівня резильєнтності [9]. У результаті опитування було встановлено ситуаційне зниження рівня резильєнтності освітянської спільноти, здобувачів освіти та їхніх батьків. Необхідність опору стресам і травматичним подіям, пов'язаним із воєнними діями, соціально-економічними труднощами, вимушеною зміною місця проживання значної частини населення, розлучення багатьох дітей з близькими стало для учасників дослідження критичним. Результатами опитування також встановлено значуще зниження рівня резильєнтності з віком. Так, наймолодші учасники дослідження (10–12 років) продемонстрували вищий рівень резильєнтності, оптимістичну налаштованість – імовірно, травмівні та стресові фактори для них стримуються їхніми сім'ями та рідними. Водночас для дорослої частини вибірки їхній попередній життєвий досвід виявився не релевантним, а внутрішні ресурси – ослабленими. Результати опитування підкреслюють важливість розвитку резильєнтності у вчителів і батьків – щоб вони могли стати опорою для своїх учнів [5].

У жовтні 2022 р. Інститут обдарованої дитини НАПН України провів третю хвилю опитування задля уточнення актуальних потреб учасників освітнього процесу щодо організації навчання в період воєнного стану, з'ясування особливостей реалізації механізмів психологічного захисту (МПЗ) респондентів, оцінки їх часової перспективи, інтолерантності до невизначеності.

Дослідження проводилося у два етапи, дистанційно, з 3 до 28 жовтня 2022 р. (3–17 жовтня перший етап, 18–28 жовтня – другий етап). Опитувальник пропонувався заповнити анонімно без часових обмежень у Google-формі. Інформація про дослідження та посилання на опитувальник поширювалися на сторінках Інституту обдарованої дитини НАПН України, освітньому порталі «Острів знань», а також розповсюджувалися через соціальні мережі та департаменти освіти і науки обласних (міських) державних адміністрацій шляхом електронного листування.

Загальна кількість респондентів, які взяли участь у третій хвилі опитування – 34 235 осіб.

З них на першому етапі дослідження (3–17 жовтня 2022 р.) – 22 220 осіб. Серед них – праців-

ники закладів освіти (26,5 %), здобувачі освіти (18,5 %) й батьки (54,7 %) з усіх регіонів України. Респондентам було запропоновано авторську анкету уточнення актуальних потреб учасників освітнього процесу та методика «Діагностика типологій психологічного захисту» (Р. Плутчик) [7]. З метою економії часу опитування для респондентів із урахуванням емпіричного досвіду роботи з методикою [4] у дослідженні було використано скорочену версію методики.

У другому етапі дослідження (18–28 жовтня 2022 р.) взяли участь 12 015 осіб. Серед них – працівники закладів освіти (29 %), здобувачі освіти (22,41 %) й батьки (48,22 %) з усіх регіонів України. Респондентам було запропоновано авторську анкету уточнення актуальних потреб учасників освітнього процесу, опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (адаптація О. Сенник) [12], та методику діагностики толерантності до невизначеності С. Баднера.

Більшість опитаних (рис. 1) повідомили, що не змінювали своє місце проживання з початку повномасштабних воєнних дій. Водночас внутрішня та зовнішня міграція достовірно пов'язані з областю проживання респондентів – із областей, де воєнні дії відбуваються найбільш активно, вищий відсоток вимушених переселенців. Так, серед респондентів Донецької області про переїзд до іншого міста України заявили 52,5 %, до іншої країни – 14,6 % опитаних.

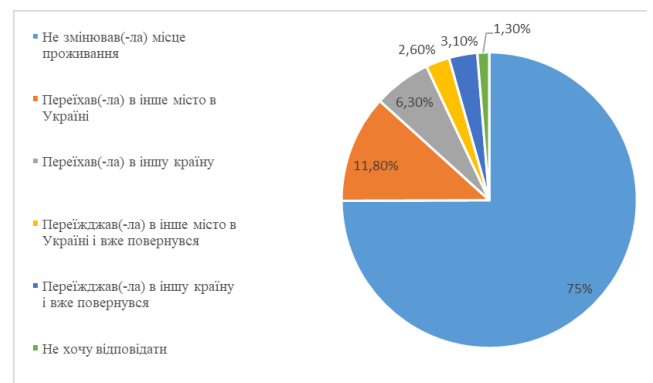

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання «Де Ви зараз знаходитесь?»

Відповідаючи на питання «Чи почуваетесь Ви зараз у безпеці?», третина опитаних (33,6 %) відповіли ствердно. Важливо відмітити значуще зниження суб'єктивної оцінки власної безпеки учасників опитування в порівнянні з попередніми результатами (рис. 2). Утім, людей, які почувуються в безпеці (на момент опитування) удвічі більше ніж тих, хто не почуваетесь в безпеці. Очікувано, оцінка власної безпеки значуще пов'язана з регіоном проживання: найбільше впевнені у власній безпеці респонденти з Рівненської, Івано-Франківської, Тернопільської та Закарпатської областей. Водночас найменше респондентів по-

чувається в безпеці з Дніпропетровської та Миколаївської областей.

Окрім того, відчуття безпеки достовірно пов'язане зі статусом респондента (табл. 1). Так, здобувачі освіти, учасники дослідження, значно частіше почуваються в безпеці, аніж батьки та педагогічні працівники. Доросла частина вибірки вдвічі рідше повідомляла про те, що на момент опитування почуваються в безпеці. Як було встановлено в попередньому дослідженні, імовірно, означене пов'язане з тим, що діти більшою мірою захищені психологічно, матеріально, фінансово – підтримкою та опікою близьких дорослих, вони не несуть відповідальності за інших, що, зокрема, сприяє їх психологічному благополуччю в умовах травмівних впливів [2].

Таблиця 1

**Самооцінка власної безпеки
(Розподіл відповідей на запитання
«Чи почуваєтеся Ви зараз у безпеці?»)**

	Педагогічні працівники	Учні	Студенти	Батьки
Так	25,2 %	57,6 %	60,1 %	29,4 %
Не впевнений(-а)	53,44 %	32,2 %	30,7 %	50,7 %
Ні	19 %	6,6 %	5,6 %	16,6 %
Не хочу відповідати	2,36 %	3,6 %	3,6 %	3,3 %

Варто також зауважити виявлені гендерні відмінності в оцінці власної безпеки: жінки, учасниці дослідження, значно частіше відчують небезпеку на момент опитування.

Також відчуття безпеки значуще пов'язано з віком: чим старші учасники дослідження, тим рідше вони почуваються в безпеці. Останнє, імовірно, пов'язано з рівнем усвідомленості та когнітивними здібностями, життєвим досвідом і відповідальністю за власну сім'ю і дітей дорослої частини вибірки.

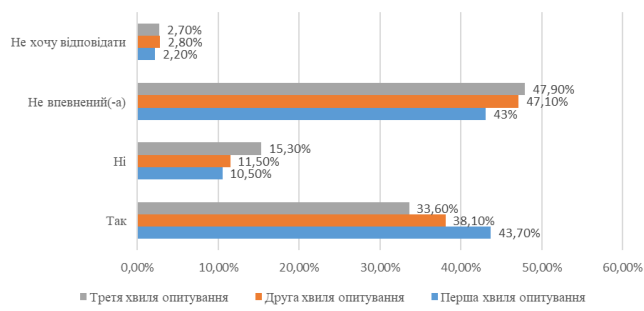

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання «Чи почуваєтеся Ви зараз у безпеці?»

(перша хвиля опитування: 25 березня – 3 квітня 2022 р.; друга хвиля опитування: 2–6 травня 2022 р.; третя хвиля опитування 3–28 жовтня 2022 р.)

Усталеним (в усіх аспектах) своє життя можуть назвати 13,2 % учасників опитування. Ще 13,3 % опитаних вважають усталеним ту частину свого

життя, яка стосується побуту, і 8 % – що стосується навчання чи роботи. Негативну відповідь на запитання «Чи можете Ви назвати зараз своє життя усталеним?» дали 23,5 % опитаних, і найбільшій кількості респондентів – 41,6 % – важко відповісти на поставлене запитання.

Значно частіше про усталене життя повідомляли мешканці Тернопільської, Рівненської, Закарпатської, Івано-Франківської та Хмельницької областей, тоді як найменш усталеним своє життя оцінюють мешканці Донецької, Дніпропетровської та Миколаївської областей.

Педагогічні працівники, учасники дослідження значно частіше в порівнянні з іншими респондентами оцінювали своє життя як неусталене. Окрім того, чоловіки, учасники дослідження, значно частіше вважають своє життя усталеним.

Нестабільність превалює над усталеністю життя серед усіх вікових груп досліджуваних. Прикметно, що чим старші респонденти, тим менше вони можуть назвати своє життя усталеним. Так, 45 % опитаних 13–18 років вважають своє життя стабільним, і лише 36 % респондентів 35–50 років вважають своє життя усталеним.

Оцінюючи зумовлені війною зміни у своєму житті (рис. 3), кожен четвертий респондент повідомив про вимушену розлуку з близькими, 16 % опитаних повідомили про вимушену зміну місця проживання. Третина респондентів зауважила відсутність вимушених змін під час війни (найчастіше – мешканці Вінницької, Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Рівненської, Тернопільської та Черкаської областей). Про вимушений переїзд значно частіше повідомляли респонденти – мешканці Донецької, Одеської та Миколаївської областей. Про свій досвід волонтерства значно частіше повідомляли респонденти з Волинської області. Про зумовлену війною вимушену розлуку з рідними значно частіше зазначали респонденти з Дніпропетровської, Закарпатської, Івано-Франківської та Миколаївської областей, і рідше – із Одеської, Рівненської та Чернігівської областей.

Кожен третій студент, учасник опитування, зауважив відсутність значущих змін у своєму житті під час війни – значно частіше в порівнянні з іншими респондентами. Тоді як педагогічні працівники втричі частіше, ніж решта учасників опитування, повідомляли про свій досвід волонтерства.

Окрім того, про вимушену розлуку з близькими значно частіше повідомляли жінки, учасниці дослідження. Також вони частіше зауважували підвищену тривогу і страх як зумовлені війною зміни.

Значно рідше про зміну місця проживання, роботи, а також розлуку з близькими людьми повідомляли найстарші учасники опитування (50 років і старше). Про вимушений перехід на іншу

роботу (посаду) значно частіше повідомляли учасники дослідження віком 26–50 років.

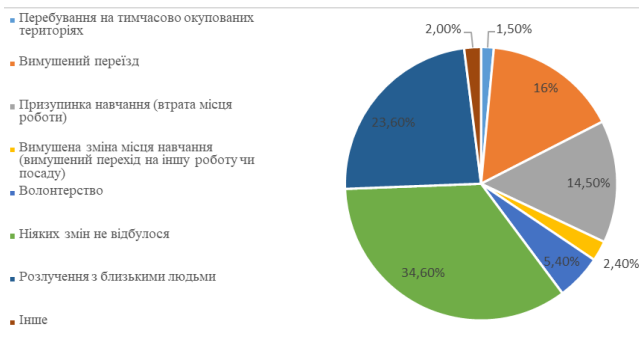

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання «Які вимушені зміни відбулися під час війни у Вашому житті?»

Про кардинальну зміну власних поглядів на життя після початку повномасштабного воєнного вторгнення заявили 55,3 % учасників дослідження, ще 26,1 % опитаних відмітили незначну зміну поглядів на життя та його зміст (найбільше – мешканці Миколаївської і Чернігівської областей). Мало змінилися погляди на життя після початку повномасштабної війни у 10,7 % опитаних. Окрім того, педагогічні працівники та батьки, учасники дослідження, значно частіше в порівнянні зі здобувачами освіти, повідомляли про кардинальну зміну поглядів на життя в умовах воєнного часу. Тоді як учні та студенти, учасники опитування, частіше зауважили що їх погляди на життя мало змінилися або практично не змінилися (табл. 2).

Таблиця 2

Зміна поглядів на життя після початку повномасштабного воєнного вторгнення (Розподіл відповідей на запитання «Чи змінилися Ваші погляди на життя, його зміст, в останні місяці (в умовах воєнного часу?)»)

	Педагогічні працівники	Учні	Студенти	Батьки
Так, повністю	58,2 %	36,6 %	43,1 %	60 %
Так, але незначно	27,4 %	33 %	30 %	23,2 %
Важко відповісти	5,8 %	9,7 %	8,6 %	8 %
Мало змінилися	4,5 %	11,1 %	8,6 %	4 %
Практично не змінилися	3,9 %	9,4 %	9,5 %	4,3 %
Інше	0,2 %	0,3 %	0,2 %	0,5

Прикметно також, що про зміну власних поглядів на життя частіше повідомляли учасниці дослідження в порівнянні з чоловіками. Тоді як останні зауважували, що їхні погляди на життя практично не змінилися.

Варто також зауважити вікові відмінності в змінах поглядів на життя через повномасштабну війну: чим старші респонденти, тим частіше вони повідомляли про зміну власних поглядів на життя. Найменші учасники дослідження (13–14 років)

достовірно частіше повідомляли про те, що їхні погляди на життя через війну не змінилися.

Ми також поцікавилися в респондентів їхньою оцінкою майбутнього. Так, 66,8 % респондентів оцінюють позитивно або скоріше позитивно, чим ні оцінюють своє майбутнє через 5 років (рис. 4). Прикметно, що в другій хвилі опитування (2–6 травня 2022 р.) майже четверть респондентів зауважила, що їм допомагає та підтримує віра (у себе, ЗСУ, Перемогу, Бога, в успішне майбутнє тощо) та надія на перемогу [9].

Окрім того, було встановлено, що самооцінка свого майбутнього пов'язана зі статусом респондента. Так, студенти, учасники дослідження, оцінюють своє майбутнє достовірно більш позитивно в порівнянні з іншими респондентами. Погано уявляють своє майбутнє значно частіше батьки та педагогічні працівники, учасники дослідження.

Також було встановлено, що жінки – учасниці дослідження більш обережні в оцінці свого майбутнього та уникають крайніх оцінок. Тоді як чоловіки – учасники дослідження дають поляризовані відповіді – більше оптимістів, проте й більше песимістів при оцінці власного майбутнього.

Погано уявляють своє майбутнє старші учасники дослідження в порівнянні зі здобувачами освіти. Утім, тенденція оцінювати майбутнє однозначно позитивно прослідковується серед усіх вікових груп опитаних.

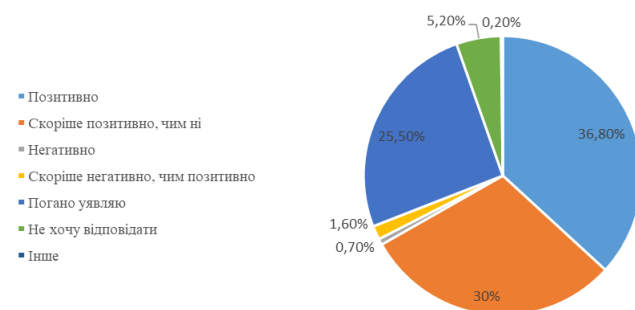

Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання «Як Ви оцінюєте своє майбутнє через п'ять років?»

Було також з'ясовано достовірну залежність самооцінки майбутнього і регіону проживання респондентів. Зокрема найбільш оптимістично оцінюють власне майбутнє учасники опитування – мешканці Рівненської, Хмельницької та Черкаської областей, тоді як найбільш песимістично – мешканці Волинської, Закарпатської та Івано-Франківської областей. Найбільша кількість респондентів, для яких майбутнє є найбільш невизначеним, із Донецької області.

Відповідаючи на запитання «На Вашу думку, чи призведуть сучасні події (воєнні дії в Україні) до змін у Вашому навчанні, кар'єрі, роботі, звичному способі життя?», 7,2 % учасників дослідження зауважили, що очікують лише змін на

гірше. І 6 % опитаних переконаних у протилежному (рис. 5).

У тому, що зумовлені війною зміни призведуть лише до гіршого, достовірно частіше переконані здобувачі освіти – учасники дослідження. Прикметно, що у той же час молодь частіше повідомляла про впевненість у тому, що вдасться проявитися яскравіше й успішніше. Тобто *при загальному песимізмі щодо некерованих травмівних подій молодь значно частіше розраховує на власні сили та здібності*.

Також чоловіки – учасники дослідження більш песимістичні в прогнозі подій, але водночас більш впевнені в собі («мені вдасться проявитися яскравіше й успішніше»).

- Призведуть лише до гіршого
- Призведуть скоріше до гіршого
- Важко відповісти
- Можливо, будуть зміни на краще
- Впевнений(-а), що мені вдасться проявитися яскравіше і успішніше
- Інше

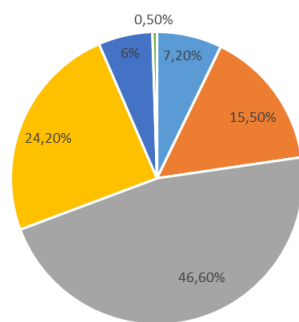

Рис. 5. Розподіл відповідей на запитання «На Вашу думку, чи призведуть сучасні події (воєнні дії в Україні) до змін у Вашому навчанні, кар’єрі, роботі, звичному способі життя?»

Про готовність планувати своє життя на 2–4 роки вперед заявили 19,7 % учасників дослідження, 68,7 % респондентів зауважили неможливість планування свого життя на декілька років вперед. Ще 11,5 % не змогли дати відповідь на запитання «**Чи готові Ви зараз планувати своє життя на 2–3–4 роки вперед?**». Оптимістів, які планують своє життя і переконані в реалізації своїх планів, значно більше серед здобувачів освіти в порівнянні з дорослою частиною вибірки. І *чим старшими є учасники опитування, тим частіше вони песимістично налаштовані щодо майбутнього*. Жінки, учасниці дослідження, значно частіше відмовляються від планування власного життя.

Прикметно, що третина учасників дослідження зауважила, що після початку повномасштабної війни певною мірою відчули в собі нові сили, можливості, здібності. І менше як 0,5 % респондентів на запитання «**Чи відчули Ви в собі нові сили, можливості, здібності в умовах воєнного часу?**» відповіли, що втратили сили, можливості, здібності, які відчували в собі до початку війни (рис. 6). Абсолютну згоду на це запитання значно частіше давали здобувачі освіти – вдвічі частіше за батьків і педагогічних працівників. І кожен п’ятий респондент не визначився.

Зауважимо, відповіді респондентів значно пов’язані з регіоном постійного проживання, віком і статтю респондентів. Так, значно частіше про відчуття нових сил, можливостей, здібностей в умовах воєнного часу повідомляли мешканці Рівненської та Тернопільської областей. Тоді як мешканці Донецької області значно частіше повідомляли про втрату сил, можливостей і здібностей. Абсолютну впевненість у набутті нових сил і можливостей з початком повномасштабної війни значно частіше повідомляли чоловіки, учасники дослідження.

Варто відмітити, певною мірою нові сили та можливості в умовах повномасштабної війни відчуває в собі більшість респондентів, незалежно від віку. Абсолютну впевненість у нових здібностях та можливостях значно частіше висловлювали учні віком 15–16 років. Тоді як учасники дослідження віком від 41 року і старше значно частіше давали відповідь: «Скоріше ні, ніж так». Відмітимо також встановлену тенденцію уникати полярних відповідей серед респондентів вікової категорії 50 років і старше.

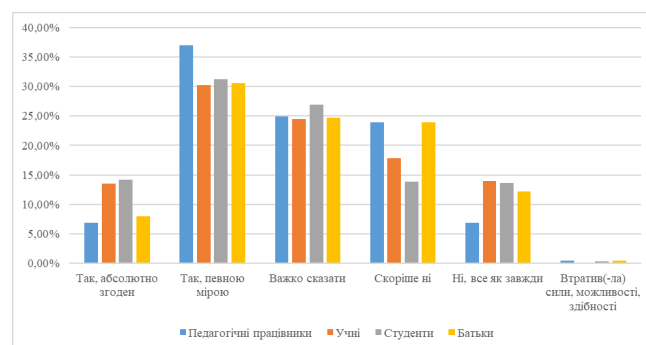

Рис. 6. Розподіл відповідей на запитання «Чи відчули Ви в собі нові сили, можливості, здібності в умовах воєнного часу?»

У дослідженні проводилося також вивчення **механізмів психологічного захисту** (МПЗ) учасників освітнього процесу в умовах війни. Зауважимо, що репертуар захисних механізмів індивідуальний і відображає рівень адаптованості особистості, захищаючи психіку від травмівних впливів. Інтерпретувати особливості МПЗ коректно лише при врахуванні комплексу особистісних особливостей особистості. Однак, загалом, захисні механізми спрямовані на захист психіки від травм різного рівня, підтримуючи нормальне функціонування особистості. Спектр МПЗ є індивідуалізованим і залежить від віку, життєвого досвіду, особистих ресурсів і ресурсів оточення. Згідно з Р. Плутчиком шкала примітивності-зрілості захисних механізмів психіки представлена наступним чином (у порядку зростання зрілості МПЗ): заперечення, регресія, проєкція, заміщення, придушення (витіснення), формування

реакцій, інтелектуалізація, компенсація [3]. Загальний рейтинг МПЗ всіх учасників дослідження представлений нижче (у порядку спадання):

- витіснення (придушення)*;
- заміщення;

- регресія;
- компенсація;
- заперечення;
- раціоналізація;
- проєкція.

Таблиця 3

Порівняння отриманих середніх значень та використання МПЗ

Групи респондентів	Середня захисна активність	Витіснення*	Заміщення	Регресія	Компенсація	Заперечення	Раціоналізація	Проєкція
Учні	63,677	9,77	9,29	9,76	9,1	9,1	8,91	7,74
	100 %	15,39 %	14,487 %	15,33 %	14,28 %	14,38 %	14,07 %	12,07 %
Педагогічні працівники	66,533	11,08	10,29	9,36	9,37	9,19	9,03	8,2
	100 %	16,67 %	15,43 %	14,07 %	14,11 %	13,85 %	13,6 %	12,27 %
Студенти	64,5566	9,66	9,72	9,89	9,31	9,03	8,93	8,03
	100 %	14,95 %	14,95 %	15,31 %	14,45 %	14,07 %	13,89 %	12,37 %
Батьки	66,065	10,89	10,34	9,50	9,49	8,95	8,82	8,06
	100 %	16,51 %	15,62 %	14,39 %	14,4 %	13,6 %	13,38 %	12,11 %

Примітка: * – вказується середнє значення і частота використання МПЗ у відсотках. Жирним шрифтом у таблиці відмічено максимальні показники; жирним курсивом – мінімальні показники.

Було встановлено гендерні відмінності реалізації МПЗ: жінки – учасниці дослідження значно частіше використовують МПЗ. Дослідження гендерних відмінностей використання окремих МПЗ засвідчило, що жінки значно частіше використовують механізми заміщення та витіснення. Тоді як у вибірці чоловіків – учасників дослідження частіше присутні комбінація регресії і компенсації, а також механізм проєкції.

Варто зауважити з'ясовані відмінності механізмів психологічного захисту в різних груп респондентів. Так, загальна захисна активність психіки (ЗАП) педагогічних працівників значно перевищує загальну активність психіки здобувачів освіти. Тобто педагогічні працівники сприймають реальність як травмівну. Учні ж значно меншою мірою сприймають події як травмівні.

Дослідження зумовлених статусом респондентів відмінностей реалізації окремих механізмів психологічного захисту засвідчило статистично значущі відмінності. Педагогічні працівники значно частіше використовують механізми витіснення (придушення), заміщення, проєкцію, а також комбінацію механізмів заперечення та раціоналізація (більш конструктивні механізми психологічного захисту). Тоді як учні – учасники дослідження значно частіше використовують

комбінацію механізмів регресії та компенсації (деструктивні механізми). Означене також стосується порівняння МПЗ педагогічних працівників і студентів – учасників дослідження. Останні, як і учні, сприймають реальність як травмівну значно меншою мірою в порівнянні з педагогічними працівниками.

Варто зауважити, що загальна активність психіки педагогічних працівників значно перевищує загальну активність психіки батьків, учасників дослідження (але різниця менше, ніж у студентів і учнів) – батьки меншою мірою сприймають реальність як травмівну. Учителі частіше, аніж батьки, вдаються до комплексу механізмів заперечення, раціоналізації, проєкції та витіснення (конструктивні механізми). Тоді як батьки частіше використовують комплекс регресії та компенсації (у чому схожі на здобувачів освіти). Імовірно, «подвійна» відповідальність – за власні родини та за учнів – в умовах війни якісно впливає на систему психічного захисту. Однак загальна захисна активність психіки батьків у багато разів перевищує ЗАП учнів і студентів. Батьки більше схильні до використання проєкції, витіснення та заміщення, ніж учні.

Порівняння результатів дослідження МПЗ учнів і студентів – учасників дослідження засвідчи-

* Заперечення – відсутність усвідомлення певних подій, елементів життєвого досвіду або почуттів, хворобливих у випадку їхнього усвідомлення; компенсація – інтенсивна спроба виправити чи знайти підходящу заміну реальної або уявної, фізичної або психологічної неспроможності; раціоналізація – знаходження правдоподібних причин для виправдання дій, викликаних подавленими, неприйнятними почуттями; регресія – повернення в стані стресу до ранніх або до більш незрілих патернів поведінки й задоволення; заміщення – вивільнення схованих емоцій, зазвичай гніву, на предметах, тваринах або людях, що сприймаються як менш небезпечні для індивіда, аніж ті, які дійсно викликали емоції; проєкція – несвідоме відбиття власних емоційно неприйнятних думок, властивостей або бажань і приписування їх іншим людям; витіснення – виключення зі свідомості змісту й пов'язаних із ним емоцій, або досвіду й пов'язаних із ним емоцій [11, с. 48].

ло значно вищу загальну захисту активність психіки останніх. Також студенти частіше, аніж учні, вдаються до механізму заміщення.

Учителі найбільше використовують МПЗ «витіснення» (забування, блокування негативної інформації, перенесення її до підсвідомості) у порівнянні з іншими групами (учні, студенти, батьки). Це дозволяє їм кожного разу (щодня) починати все спочатку, продовжуючи розпочату діяльність, попри вчорашні негативні події.

МПЗ «заміщення» значно частіше спостерігається серед батьків. Цей механізм пов'язаний із перенесенням негативних емоцій на об'єкт, який є безпечним для суб'єкта. Певна небезпека цього механізму полягає в тому, що батьки схильні в психотравмівній ситуації виразно виявляти свої емоції на дітях, включаючи дратівливість і підвищені вимоги. Цей механізм захисту найменше виражений серед учнів, можливо, тому що він передбачає накопичення соціального та життєвого досвіду, якого вони ще не мають.

МПЗ «регресія» значно частіше проявляється серед учнів і студентів, аніж серед педагогічних працівників і батьків. Означене підтверджує, що цей механізм захисту є онтогенетично раннім та «інфантильним». Так, повернення до раннього дитинства (сльози, демонстрація безпорадності, маніпулятивне прохання допомоги від оточуючих) є більш звичним і актуальним для молодих людей.

Компенсація як один з найбільш зрілих МПЗ частіше спостерігається серед батьків і вчителів, аніж серед дітей і дорослих. Означене свідчить, що в психотравмівних ситуаціях батьки і вчителі ймовірніше активно та успішно вдаються до професійно-творчої діяльності (до творчих хобі чи соціально-корисних видів діяльності, таких як волонтерство). Що ж стосується молодших учасників дослідження (учнів і студентів), імовірно, вони ще не мають попереднього успішного досвіду в згаданих компенсаторних видах активності.

МПЗ «проекція» найбільш виражений у вчителів і найменше – у учнів. Цей механізм проявляється в несвідомому перенесенні на оточуючих невизнаних у собі недоліків, а його підвищена активність серед педагогічних працівників, ймовірно, обумовлена професійним прагненням завжди відповідати високому особистісному еталону, що може створювати внутрішній конфлікт. Діти меншою мірою піддаються впливу перфекціонізму, окрім випадків, коли він активно культивується оточенням.

Раціоналізація є найбільш зрілим і соціально прийнятним МПЗ, тому його перевага в учителів у порівнянні з іншими групами є досить передбачуваною. Проте значно менша активність раціоналізації серед батьків у порівнянні з педагогічними працівниками свідчить про їх меншу схильність до логічного контролю негативних емоцій.

Загалом, результати дослідження засвідчують зв'язок захисної активності психіки з віком і рівнем взятої на себе відповідальності суб'єкта. Так, педагогічні працівники та батьки більшою мірою сприймають та оцінюють ситуацію як небезпечну і травмівну.

Очікувано, захисна активність психіки значуще пов'язана з суб'єктивним відчуттям безпеки: ЗАП вище у тих, хто не почувається у безпеці. Також ЗАП вищий у респондентів, які оцінюють своє життя як неусталене. Означене стосується і здатності особистості до планування: чим вищі ЗАП респондентів, тим більшу вони висловлювали впевненість у неможливості будувати плани на найближчі роки свого життя.

Дослідженням також було охоплено феномен **толерантності до невизначеності**. Зауважимо, що толерантність до невизначеності є особистісною рисою, яка визначає ставлення людини до неоднозначних, невизначених, непередбачуваних ситуацій, незалежно від емоційного знаку цієї невизначеності. Особистість, толерантна до невизначеності, розглядає будь-яку невизначену ситуацію як можливість вибору, розвитку, набуття нового досвіду, не відчуває деструктивної тривоги в невизначених ситуаціях, здатна активно та продуктивно діяти у них. Особистість, яка є інтолерантною до невизначеності, має високий рівень тривожності в ситуації невизначеності (або й при загрозі її виникнення), навіть якщо ця невизначеність означає розвиток і позитивні зміни в майбутньому. Інтолерантні до невизначеності особистості схильні до надмірної регламентації всіх сфер життя, зокрема відносин і систем набуття досвіду. Особистість, якій притаманна інтолерантність до невизначеності, сприймає непередбачені, нерегламентовані чи складні події як загрозові та реагує на них підвищеною тривожністю, невпевненістю, замкненістю, розгубленістю.

У нашому дослідженні вивчалася інтолерантність до невизначеності учасників освітнього процесу через пів року після початку повномасштабних воєнних дій. Загальний показник інтолерантності до невизначеності представлено в *таблиці 4* (зауважимо, що чим нижчий показник за методикою, тим вища толерантність особистості до невизначеності).

Таблиця 4

Інтолерантність до невизначеності

Учасники дослідження	Показник інтолерантності
Педагогічні працівники	8,37
Учні	8,57
Студенти	8,45
Батьки	8,30

За результатами дослідження було встановлено значущі відмінності інтолерантності до не-

значеності між педагогічними працівниками та учнями, а також між батьками та учнями – старші учасники дослідження більшою мірою толерантні до невизначеності, аніж діти. Імовірно, означене пов'язане із віком і життєвим досвідом. Дорослі мають значний досвід подолання ситуацій невизначеності та знають, що непередбачені події не обов'язково травматичні, і будь-яку ситуацію можна прийнятно структурувати та пояснити собі так, щоб вона не викликала страху та зайвої напруги. Діти перебувають під тиском регламентації правил і норм шкільного життя, для них звичніше підпорядковуватися вимогам, а не приймати самостійні рішення.

Також було виявлено значущий зв'язок толерантності до невизначеності зі зміною поглядів респондентів на життя (запитання опитувальника «**Чи змінилися Ваші погляди на життя, його зміст, в останні місяці (в умовах воєнного часу)?**»). Очікувано, що ті учасники опитування, які змінили власні погляди на життя, більш толерантні до невизначеності. Імовірно, саме толерантність до невизначеності сприяє адекватному сприйняттю та оцінці реальності, гнучкій корекції картини світу та життєвої концепції, а отже, сприяє зростанню мудрості, адекватному реагуванню на непередбачувані зміни, а отже, і більшій внутрішній захищеності та більшій невразливості особистості.

Толерантні до невизначеності учасники опитування значно частіше відчують у собі нові сили, можливості тощо (запитання опитувальника «**Чи відчули Ви в собі нові сили, можливості, здібності в умовах воєнного часу?**»). Причому толерантних до невизначеності спрямованих на самоактуалізацію суб'єктів більш ніж вдвічі менше, ніж інтолерантних до невизначеності респондентів. Імовірно, означене пов'язане з нестабільністю життя в умовах воєнного стану, де провідною тенденцією більшості людей є прагнення безпеки та стабільності.

Окрім того, толерантні до невизначеності учасники дослідження більш оптимістичні щодо свого майбутнього та прийдешніх змін у своєму житті (запитання опитувальника «**На Вашу думку, чи призведуть сучасні події (воєнні дії в Україні) до змін у Вашому навчанні, кар'єрі, роботі, звичному способі життя?**»). Закономірно пов'язаний із зазначеним вище встановлений зна-

чущий зв'язок толерантності до невизначеності та готовності до самоактуалізації в умовах травмивних впливів: толерантні до невизначеності досліджувані значно частіше відчувають у собі нові сили і можливості (запитання опитувальника «**Чи відчули Ви в собі нові сили, можливості, здібності в умовах воєнного часу?**»). Причому толерантних до невизначеності суб'єктів більш ніж вдвічі менше, ніж інтолерантних до невизначеності. Встановлений факт підкреслює важливість відчуття безпеки та стабільності для більшості учасників освітнього процесу.

У дослідженні також вивчалася часова перспектива учасників освітнього процесу. Дослідження часової перспективи дає змогу визначити орієнтацію особистості на майбутнє, теперішнє (гедоністичне та фаталістичне) і минуле (позитивна та негативна оцінка минулого*), а також з'ясувати яким чином самооцінка суб'єктом часової перспективи впливає на його поведінку.

Таблиця 5

Порівняння отриманих середніх значень оцінки часової перспективи

	Учні	Студенти	Педагогічні працівники	Батьки
Гедоністичне теперішнє	13,56	13,15	12,42	12,37
Фаталістичне теперішнє	12,13	12,34	12,54	12,44
Позитивне минуле	8,46	8,08	9,22	9,16
Негативне минуле	12,18	12,34	11,77	11,5
Майбутня часова орієнтація	7,18	7,29	9,18	8,83

Примітка: жирним шрифтом виділені найбільші і найменші середні значення.

Було встановлено значущі відмінності часової перспективи досліджуваних залежно від їх статусу та віку. Так, учні більшою мірою негативно сприймають минуле, тоді як для педагогічних працівників минуле оцінюється позитивніше. Учні також орієнтовані позитивно щодо теперішнього, не сприймаючи його фаталістично, декларують більшу готовність сприймати позитивні моменти теперішнього, тобто є більш адаптивними. Тоді як педагогічні працівники значно частіше проявляють орієнтацію на майбутнє. Студенти – учасники дослідження в минулому пам'ятають більше неприємних для себе речей,

* Гедоністичне теперішнє є відображенням спрямованості індивіда на отримання задоволення від поточного моменту та неконтрольованого використання власного часу без огляду на ймовірні негативні наслідки; особистість демонструє низький рівень послідовності в діях, імпульсивність. Фаталістичне теперішнє виявляється в упевненості осіб у власній нездатності впливати як на нинішні, так і майбутні події власного життя, оскільки вони визначаються долею. Позитивне минуле – часова орієнтація, яка передбачає наявність сентиментального ставлення до свого попереднього досвіду, ностальгічне сприйняття минулих подій, що супроводжується виникненням яскравих позитивних афективних реакцій. Негативне минуле відображає ставлення особистості до свого минулого як неприємного та деструктивного. Майбутня часова орієнтація виявляється в схильності людини докладати значні зусилля для реалізації своїх задумів й отримання винагороди. Зазвичай, особистість у цьому разі уникає пошуку чуттєвих насолод, імпульсивності та ризику, підпорядковуючи власну діяльність очікуваним досягненням [6, с. 109].

а теперішнє сприймають гедоністично. Батьки – учасники дослідження значно частіше в порівнянні з педагогічними працівниками декларують більші очікування від майбутнього та свою готовність планувати майбутнє.

Загалом, здобувачі освіти більше отримують задоволення від життя тут і зараз (на момент опитування) і менше будують планів. Також вони більш негативно сприймають своє минуле життя, на відміну від дорослих учасників дослідження. Отримані результати підтверджують дані досліджень механізмів психологічного захисту: МПЗ витіснення більш активно проявляється в дорослих. Також дорослими минуле загалом і дитинство зокрема сприймається по іншому, аніж молодшими учасниками дослідження – накопичення життєвого досвіду дає змогу по іншому оцінити травмивні події минулого.

З часовою орієнтацією респондентів пов'язана самооцінка власної безпеки: оцінка минулого в негативному аспекті та фаталізм теперішнього значно пов'язані з відчуттям небезпеки. Тоді як гедоністична орієнтація теперішнього та позитивна оцінка минулого (дещо меншою мірою) значно пов'язані з відчуттям безпеки. Імовірно, саме часові орієнтації суб'єкта визначають суб'єктивну оцінку власної безпеки чи небезпеки.

Відмітимо також встановлені значущі зв'язки оцінки власного майбутнього та часової орієнтації респондентів (відповідь на запитання опитувальника «**Як Ви оцінюєте своє майбутнє через 5 років?**»). Негативно оцінюють своє майбутнє респонденти з домінуючою на негативному минулому та фаталістичним сприйняттям теперішнього. Позитивно оцінюють своє майбутнє опитувані з майбутньою часовою орієнтацією, гедоністичним спрямуванням теперішнього та домінуючою позитивного минулого. Загалом імовірно, *оцінка майбутнього визначається часовими орієнтаціями суб'єкта*. Загалом аналогічні результати отримані і під час аналізу відповідей на запитання «Чи можете Ви назвати зараз своє життя усталеним?»: усталеним своє життя вважають респонденти з позитивним сприйняттям власного минулого, гедоністичною орієнтацією теперішнього та орієнтацією на майбутнє. Означене є ще одним підтвердженням, що песимістичні реакції обумовлені не реальним станом справ, а суб'єктивними установками, зокрема – часу.

Результати опитування засвідчують, що респонденти, які негативно чи позитивно оцінюють власне минуле, змінили власні погляди. Проведене дослідження не дає змогу зафіксувати як саме змінилися погляди та оцінки респондентів, можна лише констатувати, що будь-яка поляризація спогадів сприяє зміні поглядів і ставлень.

Відмітимо емпірично встановлені вікові тенденції часової орієнтації учасників освітнього процесу: період ранньої та середньої дорослості

(22–48 років) є найбільш вільним від негативних спогадів минулого, що дає змогу бути більш адаптивним і спрямованим на самоактуалізацію. Окрім того, гедоністична орієнтація в оцінці теперішнього стійко знижується з віком, тоді як орієнтація на майбутнє, фіксація на позитивному минулому та фаталізм – зростають. Таким чином, молодь є більш спонтанною, демонструє орієнтацію на «тут і зараз», що посилює творчий потенціал і здатність до самоактуалізації та самоздійснення.

Воєнний стан є складним і травматичним періодом для будь-якого суспільства, особливо для здобувачів освіти, які переживають його вплив. У таких умовах психологічне благополуччя учасників освітнього процесу може бути під загрозою, проте, водночас, існують ресурси та чинники, що сприяють їхньому підтриманню і зміцненню. Зокрема дослідженням доведено важливість соціальної та емоційної підтримки учнів від їхніх батьків, друзів, педагогічного колективу. Імовірно, дружня емоційна та практична підтримка, можливість відкритого спілкування та обміну думками сприяють стабілізації психологічного стану і підтримці психологічного благополуччя.

Не менш важливим є розвиток у здобувачів освіти толерантності до невизначеності та майбутньої часової орієнтації. Учні, які мають демонструють толерантність до невизначеності, можуть краще впоратися з емоційними труднощами та негативними впливами воєнного стану. Заохочення позитивного мислення, саморегуляції та розвитку особистісних сильних сторін сприяє зміцненню резильєнтності учнів та їхнього психологічного благополуччя.

Означене підкреслює особливу роль педагогічних працівників у допомозі здобувачам освіти в умовах травмивних впливів. Результати цього дослідження підкреслюють важливість розвитку резильєнтності, підтримки психологічного благополуччя у вчителів і батьків, щоб вони могли стати опорою для своїх учнів і дітей. Згідно з отриманими нами результатами, батьки та вчителі можуть, отримавши підтримку за допомогою короткотривалих психоосвітніх втручань, забезпечити достатню підтримку дітям. Реалізація означеного дає змогу забезпечити підтримку для значно більшої когорти потребуючих за менший проміжок часу і меншими ресурсами, аніж якби втручання адресувалися також і дітям.

Використані літературні джерела

- 100 днів війни в Україні призвели до того, що 5,2 мільйона дітей потребують гуманітарної допомоги / ЮНІСЕФ. – URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/one-hundred-days-war-ukraine-have-left-52-million-children-needhumanitarian>.
- Halchenko M. Resilience of Teachers, Students and Their Parents Under the Conditions of Martial Law / M.

Halchenko, A. Malynoshevska, N. Belska, M. Melnyk // *School Psychology*. – 2023. DOI: 10.1037/spq0000559.

3. Plutchik R. A structural theory of ego defenses and emotions / R. Plutchik, H. Kellerman & H. R. Conte; In C. E. Izard (Ed.), *Emotions in personality and psychopathology*. – N. Y. Plenum, 1979. – P. 229–257.

4. Бельская Н. А. Исследование диагностико-психометрических возможностей теста Р. Плутчека – Г. Келлермана «Индекс жизненного стиля (Life Style Index)» и его стандартизация на выборке украинских учащихся старших классов / Н. А. Бельская // *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. – 2019. – № 1. – С. 20–29. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2019_1_6.

5. Бельська Н. А. Дослідження резильєнтності учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану / Н. А. Бельська, М. Ю. Мельник // *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. – С. 98–107. DOI: [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-2\(85\)-98-106](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-2(85)-98-106).

6. Журавльова О. В. Психологія прокрастинації особистості студента: дис. ... д-ра псих. наук / О. В. Журавльова. – Острог, 2020. – 465 с.

7. Корольчук М. С. Психодіагностика: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / В. І. Осодло, М. С. Корольчук (заг. ред.). – Київ : Ельга; Ніка-Центр, 2004. – 399 с.

8. Мельник М. Ю. Освіта в умовах воєнного стану: результати опитування / М. Ю. Мельник // *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. – 2022. – 4 (1). DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4130>.

9. Мельник М. Ю. Про результати опитування учнів, батьків і вчителів про освітні проблеми в умовах воєнного стану: Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 19 травня 2022 р. / М. Ю. Мельник, А. В. Малиношевська // *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2022. – № 4(1). DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4142>.

10. Освіта України в умовах воєнного стану. Інформаційно-аналітичний збірник / МОН України, Інститут освітньої аналітики. – Київ, 2022. – 358 с.

11. Процик Л. С. Особливості реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками: дис. ... канд. псих. наук / Л. С. Процик. – Київ, 2018. – 310 с.

12. Сенік О. Адаптація опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ЗТPI) / О. Сенік // *Соціальна психологія*. – 2012. – № 1/2(51–52). – С. 153–168.

References

1. 100 dнів viiny v Ukraini pryzvely do toho, shcho 5,2 miliona ditei potrebuut humanitarnoi dopomohy [100 days of war in Ukraine left 5.2 million children in need of humanitarian aid]. Retrieved from: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/one-hundred-days-war-ukraine-have-left-52-million-children-needhumanitarian>. [in Ukrainian].

2. Halchenko M. Malynoshevska A., Belska N., & Melnyk M. (2023). Resilience of Teachers, Students

and Their Parents Under the Conditions of Martial Law. *School Psychology*. DOI: 10.1037/spq0000559.

3. Plutchik, R., Kellerman, H., & Conte, H. R. (1979). A structural theory of ego defenses and emotions. *Emotions in personality and psychopathology*. P. 229–257.

4. Belskaia, N. A. (2019). Yssledovanye dyahnostyko-psykhometrycheskykh vozmozhnostei testa R. Plutcheka – H. Kellermana «Yndeks zhyznennoho stylya (Life Style Index)» y eho standartyzatsiya na vьborke ukraynskykh uchashchykhsia starshykh klassov [Investigation of the diagnostic and psychometric possibilities of the R. Plutchek - G. Kellerman test «Life Style Index» and its standardization for a sample of Ukrainian high school students]. *Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti – Education and development gifted personality*. 1. P. 20–29. Retrieved: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2019_1_6. [in Ukrainian].

5. Belska, N.A. & Melnyk M. Yu. (2022). Doslidzhennia rezyliientnosti uchasnykiv osvitnoho protsesu v umovakh voiennoho stanu [Study of the resilience of participants in the educational process in the conditions of war]. *Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti – Education and development of a gifted personality*. 2, P. 98–107. DOI: [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-2\(85\)-98-106](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-2(85)-98-106). [in Ukrainian].

6. Zhuravlova, O. V. (2020). Psykholohiia prokrastynatsii osobystosti studenta [Psychology of procrastination of the student's personality]. *Candidate's thesis*. Ostroh, 465 p. [in Ukrainian].

7. Korolchuk, M. S., & Osodlo, V. I. (2004). *Psykhodiahnostyka* [Psychodiagnostics]. Kyiv, 399 p. [in Ukrainian].

8. Melnyk, M. Yu. (2022). Osvita v umovakh voiennoho stanu: rezultaty opytuvannia [Education in the conditions of martial law: survey results]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. 4 (1). DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4130>. [in Ukrainian].

9. Melnyk, M. Yu., & Malynoshevska, A. V. (2022). Pro rezultaty opytuvannia uchniv, batkiv i vchyteliv pro osvitni problemy v umovakh voiennoho stanu: Naukova dopovid na zasidanni Prezydii NAPN Ukrainy 19 travnia 2022 r. [About the results of the survey of students, parents and teachers about educational problems in the conditions of martial law: Scientific report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on May 19, 2022]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy – Visnyk of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. 4 (1). DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4142>. [in Ukrainian].

10. Osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. Informatsiino-analitychnyi zbirnyk [Education of Ukraine under martial law. Informational and analytical collection]. (2022). Kyiv, 358 p. [in Ukrainian].

11. Protsyk, L. S. (2018). Osoblyvosti realizatsii mekhanizmv psykholohichnoho zakhystu intelektualno obdarovanyymi pidlitkamy [Peculiarities of

implementation of psychological protection mechanisms by intellectually gifted teenagers]. *Candidate's thesis*. Kyiv, 310 p. [in Ukrainian].

12. Senyk, O. (2012). Adaptatsiia opytuvalnyka chasovoi perspektyvy osobystosti F. Zimbardo (ZTPI) [Zimbardo's time perspective personality questionnaire (ZTPI)]. *Sotsialna psykholohiia – Social psychology*. 1/2(51–52). P. 153–168. [in Ukrainian].

Belska Nataliia, psychologist, Senior Research Fellow, Department of Giftedness Diagnostics, Institute of the Gifted Child of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Melnyk Maryna, PhD in Pedagogical Sciences, Head of the Department of Giftedness Diagnostics, Institute of the Gifted Child of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

RESOURCES AND FACTORS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PARTICIPANTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Summary.

The article summarizes the results of a study on the impact of war on participants in the educational process, conducted by the Institute of the Gifted Child of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine in October 2022. The study aimed to identify the current needs of participants in the educational process regarding the organization of learning during the state of war. It explored the specific implementation of psychological

defense mechanisms among the respondents and assessed their perspective over time as participants in the educational process. The study also described the results of researching tolerance for uncertainty.

Martial law is a difficult and traumatic period for any society, especially for children. Under such conditions, the psychological well-being of participants in the educational process may be at risk. At the same time, there are resources and factors contributing to their support and strengthening. Our research proves the importance of social and emotional support of students from their parents, friends, and teaching staff. Friendly emotional and practical support, the possibility of open communication and exchange of ideas contribute to the stabilization of the psychological state and maintenance of psychological well-being. It is important to develop tolerance for uncertainty and future time orientation among students. Students who demonstrate tolerance for uncertainty are better able to cope with the emotional difficulties and negative effects of martial law. Encouraging positive thinking, self-regulation and the development of personal strengths contributes to strengthening the resilience of students and their psychological well-being.

The results of the study emphasize the importance of developing resilience, supporting the psychological well-being of teachers and parents.

Keywords: participants in the educational process; psychological well-being; martial law.

Стаття надійшла до редакції 11 вересня 2023 року